

DĖL PASYVINĖS INTRANZITYVINIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ FORMOS

E. GENIUŠIENĖ

1. Šiame straipsnyje norima pratęsti diskusiją dėl pasyvinės intranzityvinių veiksmažodžių formos ir jos reikšmės¹. Turima galvoje predikatyviai vartojamos pasyvinės formos, sudarančios tokias konstrukcijas, kaip *Čia žmonių buvo gyvenama* [gyventa; *Mieste buvo ruošiamasi* / *ruošiasi šventei* ir pan.

Pasyvinė intranzityvinių veiksmažodžių forma sudaroma iš pagalbinio veiksmažodžio *būti* ir esamojo ar būtojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvio ir todėl yra analitinė. Esamajame laike jungtis dažniausiai praleidžiama, bet kadangi predikatyviai pavartotas dalyvis įeina į laiko paradigmą su kitų laikų (būtujų, būsimosios) finitinėmis veiksmažodžio formomis, turinčiomis jungtį (pvz., *gyvenama – buvo gyvenama – būdavo gyvenama – bus gyvenama*), nėra abejonės, kad esamajame laike turime nulinį jungties variantą².

Turimais duomenimis, pasyvinės intranzityvinių veiksmažodžių formos sudaro apie 15% visų predikatyvinių pasyvinių formų grožinių kūrinių kalboje ir apie 25% laikraščių kalboje³.

2. Dėl pasyvinės intranzityvinių veiksmažodžių formos reikšmės yra dvi nuomonės. Daugumas jos reikšmės pasyvine nelaiko⁴, tik V. Sirtautas, pavyzdžiui, mano, kad tos formos laikytinos „turinčiomis pasyvinę reikšmę“⁵. Norint išsiaiškinti, kuri nuomonė priimtinesnė, reikėtų panagrinėti, kas yra pasyvinė reikšmė apskritai. Pagal Jablonskio apibrėžimą, veiksmažodžio rūšis rodo, ar veiksnys pats veikia (veikiamoji rūšis), ar yra veikiamas (neveikiamoji rūšis)⁶. Taigi pasyvinės reikšmės esmę sudaro

¹ Žr. N. Sližienė, Lietuvių literatūrinės kalbos sudurtinių veiksmažodžių formų struktūra, „Lietuvių kalbos gramatinė sandara“, V., 1967, p. 74; V. Sirtautas, Dėl pasyvinių formų aktyvinių reikšmės, „Kalbotyra“, XXI, V., 1970, p. 71–73.

² Finitinėmis šias formas laiko ir V. Sirtautas (žr. jo disertaciją „Veiksmažodinis tarinys dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje“, Šiauliai, 1968, p. 155). Nefinitinėmis laikytinos tikrai netiesioginės nuosakos dalyvinės formos (pvz., *Matyt, Petro suklysta*), kurios neįeina į laiko paradigmą.

³ Skaičiuota pagal 19 grožinės literatūros kūrinių ir 15 „Tiesos“ ir „Literatūros ir meno“ numerių.

⁴ Žr., pvz., J. Balkevičius, Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė, V., 1963, p. 94; P. Trost Das Prädikativum im Litauischen, „Lietuvių kalbotyros klausimai“, t. III, V., 1960, p. 219; N. Sližienė, Sudurtinės veiksmažodžio formos lietuvių literatūrinėje kalboje, disertacija, V., 1965, p. 50; A. Jakulienė, Pasyvo reiškimas sangražiniais veiksmažodžiais lietuvių kalboje, „Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje“, V., 1967, p. 602.

⁵ V. Sirtautas, Dėl pasyvinių formų aktyvinių reikšmės, „Kalbotyra“, XXI, V., 1970, p. 72.

⁶ J. Jablonskis, Rinktiniai raštai, t. I, V., 1957, p. 296.

veiksmo kryptis į veiksnį, kitaip tariant, pasyvo atveju veiksnį atitinka veiksmo objektas. Pasyvinės intransityvinių veiksmažodžių formos veiksnio - objekto neturi ir negali turėti, todėl jų daugelis ir nelaiko turinčiomis pasyvinę reikšmę. V. Sirtauto manymu, be neveikiamosios rūšies veiksmažodžio formos, pasyviškumo esminiai požymiai esą sintaksiniai: objekto vardininkas ir subjekto kilmininkas⁷. Būtent antrąjį požymį turi arba gali turėti konstrukcijos su pasyvine intransityvinių veiksmažodžių forma. To, V. Sirtauto nuomone, visiškai pakanka, kad tas formas laikytume pasyvinėmis ir pagal reikšmę. Tačiau jis pats kalba tik apie pasyviškumo požymius, bet pačios pasyvo reikšmės detaliau neapibūdina. Taigi pasyvinė reikšmė čia lieka gana neapibrėžta.

3. Norint pasyvinės intransityvinių veiksmažodžių formas priskirti neveikiamajai rūšiai, reikėtų nustatyti, ar pasyvinės intransityvinių ir tranzityvinių veiksmažodžių formos turi kokią bendrą reikšmę, ir, jeigu tokia bendra reikšmė būtų, išsiaiškinti, ar galima ją laikyti rūšies reikšme.

V. Sirtautas teisingai nurodo, kad rūšies kategorija veikia sakinio struktūrą. Todėl, norint atsakyti į iškeltąjį klausimą, tikslinga panagrinėti sakinių struktūrą. Palyginkime sakinius:

1a. *Darbininkai stato namą.*

1b. *Namas yra statomas [darbininkų]⁸.*

2a. *Čia žmonės dirba.*

2b. *Čia [žmonių] dirbama.*

Sakiniai 1b ir 2b yra išvesti iš sakinių 1a ir 2a, lygiai kaip ir pasyvinės veiksmažodžių formos *yra statomas* ir *dirbama*. Tos formos morfologinės struktūros atžvilgiu yra sudėtingesnės, negu atitinkamos aktyvinės formos *stato* ir *dirba*, ir laikytinos išvestinėmis iš pastarųjų. Prieš nagrinėjant pateiktuosius sakinius, reikėtų pabrėžti, kad sakinyje tikslinga skirti sintaksės ir semantikos lygį: sintaksės lygyje sakinį sudaro veiksnys, tarinys, papildinys ir t. t., o semantikos lygyje – subjektas, veiksmas, objektas ir t. t.⁹ Sakiniuose 1a ir 2a: a) veiksmažodis turi veikiamosios rūšies formą, b) veiksnį atitinka subjektas; sakinyje 1a skiriasi nuo 2a tuo, kad turi papildinį, kurį atitinka objektas. Sakiniuose 1b ir 2b: a) veiksmažodis turi pasyvinę formą, b) subjektas veiksnio neatitinka – jis gali atitikti papildinį arba gali būti nepasakytas. Sakinyje 1b su tranzityviniu veiksmažodžiu veiksnį atitinka objektas, perėjęs į šią poziciją iš papildinio pozicijos; sakinyje 2b su intransityviniu veiksmažodžiu veiksnio nėra, kadangi veiksmažodis neturi objekto. Vadinas, išvestiniai sakiniai su pasyvine veiksmažodžių form. šiuos požymius: 1) subjektas neatitinka veiksnio, 2) subjektas atitinka papildinį, 3) ob-

⁷ V. Sirtautas, Dėl pasyvinių formų aktyvinės reikšmės, p. |72.

⁸ Skliausteliai čia rodo, kad subjekto kilmininkas yra fakultatyvus.

⁹ Žr., pvz., И. А. Мельчук, А. А. Холодович, Залог. Определение. Исчисление, „Народы Африки и Азии“, 1970, № 4, p. 112–114; В. С. Храковский, Конструкции пассивного залога, „Категория залога“, Ленинград, 1970, p. 27–30.

jektas atitinka veiksnį (arba šio atitiktens nėra). Išvardintieji požymiai nėra lygiaverčiai: pirmasis požymis yra būdingas ir būtinas sakiniams *1b* bei *2b* ir apskritai bet kuriam sakiniui su pasyvine veiksmažodžio forma; antrasis požymis yra bendras sakiniams *1b* ir *2b*, bet jis nėra būtinas, o tiktai galimas; trečiasis požymis nėra bendras: jis būdingas tik pasyviniams sakiniams su tranzityviniais veiksmažodžiais ir tuo būdu priklauso nuo veiksmažodžio valentingumo bei aktyvinio sakinio sudėties, t. y. atitiktens *objektas* = *papildinys* buvimo/nebuvimo aktyve. Kaip matom, iš trijų požymių tik pirmasis yra būtinas ir bendras visiems sakiniams su pasyvine veiksmažodžio forma nepriklausomai nuo veiksmažodžio valentinių savybių. Antra vertus, du kiti požymiai yra tam tikra prasme antriniai pirmojo požymio atžvilgiu: atitiktens *subjektas* = *papildinys* ir *objektas* = *veiksny*s galimi pasyve tik todėl, kad subjektas neatitinka veiksnio ir dėl to gali užimti kitą sintaksinę poziciją. Laisvą veiksnio poziciją gali užimti objektas (jeigu jis, žinoma, yra).

J. Jablonskis pasyvine reikšme laiko trečiąjį požymį, t. y. atitiktens *objektas* = *veiksny*s. Tuo pačiu aktyvinei reikšmei *subjektas* = *veiksny*s („veiksnys pats veikia“) priešpastatoma pasyvinė reikšmė *objektas* = *veiksny*s, vadinasi, tarp aktyvo ir pasyvo yra ekvipolentinė opozicija. V. Sirtautas pasyvinės reikšmės požymiu, be trečiojo, laiko ir antrąjį – bendrą, bet nebūtiną požymį. Galima sutikti, kad tai tikrai yra tik pasyvinės reikšmės požymis, kuris pats negali būti laikomas pasyvine reikšme dėl savo nebūtinumo. Iš tikrųjų, per antrąjį ir trečiąjį kaip antrinius požymius reiškiasi pirmasis bendrasis ir būtinasis požymis, neturįs specialios sintaksinės manifestacijos.

Jeigu veiksmažodžio rūšies paskirtis yra žymėti semantinių ir sintaktinių elementų atitiktens¹⁰, pirmąjį požymį, t. y. atitiktens *subjektas* = *veiksny*s eliminaciją, galima laikyti rūšies, būtent, pasyvo reikšme arba (tiksliau sakant) funkcija. Tuo atveju aktyvas ir pasyvas būtų priešpastatomi vieno požymio pagrindu ir sudarytų privatyvinę opoziciją: veikiamoji rūšis žymėtų atitiktens *subjektas* = *veiksny*s buvimą, neveikiamoji rūšis žymėtų to atitiktens eliminaciją. Jeigu priimtume siūlomąjį pasyvo apibrėžimą, pasyvinės intranzityvinių veiksmažodžių formos taip pat turės būti laikomos turinčiomis pasyvinę reikšmę.

Skirtumas tarp pasyvinių sakinių *1b* ir *2b* – atitiktens *objektas* = *veiksny*s buvimas ar nebuvimas – priklauso nuo veiksmažodžio valentingumo, ir to požymio pagrindu asmeninis tranzityvinių veiksmažodžių pasyvas ir beasmenis intranzityvinių veiksmažodžių pasyvas sudaro opoziciją neveikiamosios rūšies rėmuose, lygiai kaip abiejų valentinių klasių veiksmažodžių aktyvas sudaro opoziciją veikiamosios rūšies rėmuose. Suprantama, požymis *objektas* = *veiksny*s yra labai svarbus, nes tranzityviniai veiksmažodžiai dažniau vartojami pasyve, negu intranzityviniai, ir asmeninis pasyvas yra produktyvesnis, negu beasmenis.

¹⁰ Žr., pvz., И. А. Мельчук, А. А. Холодович, *мин. veik.*, p. 117.

4. Pasyvinės konstrukcijos gali būti skirtingos sudėties pagal tai, ar a) turi/neturi objektą = veiksnį, b) turi/neturi subjektą = papildinį. Galima išskirti keturis pasyviųjų konstrukcijų tipus:

1. Konstrukcijos, turinčios objekto veiksnį bei subjekto papildinį: *Jis neveltui buvo auklėtas vyriausiojo kunigo M-P 84.*

2. Konstrukcijos, turinčios objekto veiksnį, bet neturinčios subjekto papildinio: *Kapinių bažnytėlėje jau buvo uždegtos visos žvakės ir žirandoliai AV 201.*

3. Konstrukcijos, neturinčios objekto veiksnio, bet su subjekto papildiniu: *Griauš ar negriauš namą – neišku, bet komisiją eita, matuota MS 164.*

4. Konstrukcijos, neturinčios nei objekto veiksnio, nei subjekto papildinio: *Namuose kiek dienų ruošiamasi, puošiamasi, valomasi IS 194.*

Intranzityviniai veiksmažodžiai sudaro trečiojo ir ketvirtojo tipų beasmenes pasyvinės konstrukcijas.

5. Intranzityviųjų veiksmažodžių pasyvas turi daug bendra su tranzityviųjų veiksmažodžių pasyvu. Pateiksime keletą faktų.

5.1. Išnagrinėjus apie 400 intranzityviųjų bendrinės kalbos veiksmažodžių ir apie 1200 pasyviųjų konstrukcijų su intranzityviais veiksmažodžiais, nustatyta, kad pasyvą gali turėti visi intranzityvai, kurių subjektas yra žmogus¹¹. Tuo atveju veiksmažodžiai gali sudaryti ir trečiojo, ir ketvirtojo tipų konstrukcijas. Jeigu subjektas nėra asmuo, pasyvas sudaromas labai retai ir tiksliai su subjekto papildiniu. Tokios pasyvinės konstrukcijos iš esmės visada yra netiesioginės nuosakos (žr. 5. 6.).

Tiek tranzityviųjų, tiek intranzityviųjų veiksmažodžių pasyvinėse konstrukcijose galima praleisti tiksliai subjektą – asmenį.

5.2. Beasmenės pasyvinės konstrukcijos su subjekto papildiniu vartojamos tiek pat retai, kaip ir asmeninės konstrukcijos su subjekto papildiniu. Jos sudaro apie 6–7 % visų beasmeniųjų pasyviųjų konstrukcijų tekstuose.

5.3. Dažniausiai pasyvinės konstrukcijos vartojamos be subjekto papildinio. Kaip ir asmeninėse konstrukcijose, beasmenėse pasyvinėse konstrukcijose gali būti praleidžiamas: a) konkretus, žinomas subjektas, jau minėtas kontekste arba žinomas iš konsituacijos; b) apibendrintas arba neapibrėžtas (nežinomas) subjektas, pvz.: a) *Dabar aš ramiausiai prisimenu visas smulkmenas iš mano pirmosios komandiruotės į pokarinį kaimą, tačiau kiek tada buvo jaudintis MS 271. Po daugelio metų jis ėjo namo, ėjo atsikariauti savo Basiuliškių. Ar bėspės? Ar nebus pavėluota? Pavėluota su visu gyvenimu? MK 423; b) *Fronte nekalbama – ten veikiama IS 194. (Kaimelyje) Miegama, sėdima ir valgoma asloje arba lauke MMI 188. Martynas, numojęs ranka, nuėjo į salę. Ten ruošiamasi seansui IS 541.**

¹¹ Plg. su vokiečių kalba, kur beasmenį pasyvą taip pat turi tiksliai tie intranzityvai, kurie nusa-ko žmogaus veiklą. Žr., pvz., E. V. Гулыга, Е. И. Шендельс, Грамматико-лексические поля в современном немецком языке, М., 1969, p. 145.

Pasyvinėse konstrukcijose be subjekto papildinio labai dažnos aplinkybės (beveik visada vietos), nusakančios tam tikrą konkretų arba apibendrintą subjektą: *Straipsnelyje* (nusako autorių – E. G.) *skundžiamasi, jog kaime tilsta dainos* LM. *Taip nuolat kalbėjo velionis Šalteikis, o pagal jo žodžius juk ir elgiamasi Karaliaus namuose* (nusako šeimos narius – E. G.). IS 95.

5.4. Pastebimas tam tikras ryšys tarp neišreikšto subjekto tipo ir pasyvinio dalyvio: būtojo laiko pasyvinis dalyvis dažniausiai vartojamas, jeigu neišreikštas konkretus (žinomas ar nežinomas) subjektas; esamojo laiko dalyvį dažniausiai randame tada, kai subjektas yra apibendrintas ar neapibrėžtas (plg. aukščiau pateiktus pavyzdžius). Toks pat ryšys tarp subjekto tipo ir dalyvio pastebimas ir asmeninėse pasyvinėse konstrukcijose.

5.5. Tekstuose intransityviniai veiksmažodžiai dažniausiai turi pasyvinę formą su esamojo laiko dalyviu. Tuo jie skiriasi nuo tranzityvinių veiksmažodžių, dažniau turinčių pasyvinę formą su būtojo laiko dalyviu. Tačiau šis skirtumas nėra esminis, o tik kiekybinis.

5.6. Beasmenės pasyvinės konstrukcijos su subjekto papildiniu vartojamos, kaip žinoma, labai retai. Dažniausiai jos yra netiesioginės nuosakos. Tokios netiesioginės nuosakos konstrukcijos, kaip *Čia paukščio tupėta*, taip pat laikytinos pasyvinėmis, kadangi, iš vienos pusės, jos turi visus pasyvo požymius ir, iš kitos pusės, rūšies ir nuosakos kategorijos nepakeičia viena kitos ir koegzistuoja toje pačioje veiksmažodžio formoje¹².

Pabrėžtina, kad beasmenių pasyvinių konstrukcijų netiesioginės nuosakos reikšmė beveik visai sistemingai yra dubliuojama žodžiais *matyt, aišku, supratau, pamačiau* ir pan.: *Viską kunigas žino, širdede. Petro pas jį būta, o dabar, matyt, ir Katrės pasakota apie ginčą su tėvu šį sekmadienį* MP 554. *Pamažu išsisklaidė anglies svilėnsiai, ir vis stipriau ėmė kvepėti arklio mėšlu ir šienu – tur būt, dieną ilgai stovėta arklių* MS 125. (...) *iš motinos liūdno nusiteikimo supratau, kad jų tik ką apie tai kalbėta* AV 399.

5.7. Kaip ir tranzityvinių veiksmažodžių asmeninės konstrukcijos, beasmenės pasyvinės konstrukcijos dažnai eina šalutiniu sakiniu arba sujungiamojo sakinio ant-rąja dalimi. Jos dažniau, negu aktyvinės konstrukcijos, turi vietos bei kitas aplinkybes, kurios pasyve pagal turinį kartais yra daug būtinesnės, negu aktyve. Beasmenės pasyvinės konstrukcijos pagal prasmę glaudžiai yra susijusios su kontekstu ir priklauso nuo jo. Pateiksime keletą pavyzdžių: *Nuorūka susivėlė kelio dulkėse ir liko smilkti iki sudegs. Ir jis (Tilius) sudegs taip pat. Bet kol sudegama, kol virstama pelenais...* MK 333. *Informuojant apie kolektyvo kelionę, reikėtų pakomentuoti, kokiai publikai*

¹² Tiesa, minėtame sakinyje netiesioginė nuosaka nėra išreikšta specialiu formantu, kaip yra, pavyzdžiui, sakinyje *Jonas buvęs visų stumdomas*, ją išreiškia pati dalyvinė tarinio forma, kurios homonimas yra finitinė tiesioginės nuosakos forma su nuline jungtimi.

bus ar buvo dainuota, grota, kuria proga keliaujama LM. Net tokiam mažame mieste-lyje, kur pykstamasi trisdešimt metų, ir tai mirusį lydi sunkvežimis žmonių rimtais veidais LTN 51. Tada buvo daug pergyventa – sielotasi ir džiaugtasi MP 164.

5.8. Pagaliau intranzityvinių veiksmažodžių pasyvas dažnai vartojamas kartu su tranzityvinių veiksmažodžių pasyvu viename sakinyje arba sakinių grandinėje taip, kad visi tie veiksmažodžiai pasyve turi vieną ir tą patį neišreikštą subjektą: *Miegojo ir žmonės, ir gamta, tik vienas vienužis mėnuo, liūdnas ir susimąstęs, budėjo ties ta nelaiminga šalimi, kur taip daug meldžiamasi ir taip daug ašarų liejama AV 74. Gerai, kad buvo ir vasaros nakvotos ne namuose, valgyta, avėta svetur, anksti kelta, ne savo dirbta, gyventa klebonijoje, prie altoriaus klūpota, dalgį, arklą valdyt išmokta, kad be tėvo, arkliui išsikinkius, daugkart verkta, bet paties kinkyta (...), kad į Vilnių kelias paties suieškotas buvo...* JG 69.2. p. 23.

Visi išnagrinėtieji faktai rodo, kad pasyvinės intranzityvinių veiksmažodžių konstrukcijos turi bendrų bruožų su tranzityvinių veiksmažodžių pasyvinėmis konstrukcijomis. Visa tai, atrodo, aiškiai patvirtina, kad ir tų konstrukcijų reikšmė yra visiškai ta pati, kaip tranzityvinių veiksmažodžių konstrukcijų, t. y. pasyvinė.

Santrumpos

- AV – A. Vienuolis, Amžinasis smuikininkas, V., 1969
IS – I. Simonaitytė, Vilius Karalius, V., 1970
JG – Jaunimo Gretos, 1969, 2
LM – Literatūra ir menas, 1968
LTN – Lietuvių tarybinė novelė, V., 1969
MK – M. Katiliškis, Miškais ateina ruduo, V., 1969
M-P – V. Mykolaitis-Putinas, Raštai, t. V, V., 1959
MS – M. Sluckis, Laidai į dangų, V., 1970.

О ПАССИВНОЙ ФОРМЕ НЕПЕРЕХОДНЫХ ГЛАГОЛОВ

Резюме

В статье рассматривается вопрос о залоговом значении пассивных форм непереходных глаголов. Предлагается такое определение пассивного залога, которое позволяет включить в его сферу и рассматриваемые формы. Приводятся факты, свидетельствующие о близости пассива непереходных и переходных глаголов.